

Lehet-e teste a léleknek?

A „lélek materialitása” a görög gondolkodásban és az Újszövetségben

„Qui sumus? Kik vagyunk?” Bevezető gondolatok

Evodius, Uzalis (Észak-Afrika) püspöke egyik levelében nagyon furcsa dolgot kérdezett Augustinustól. A kérdés, amely igen meghökkentette az egyházatyát, így szólt: *„létezhet-e valamilyen, akár étherből vagy levegőből formált test, mely nem válik el a testtelen princípiumtól, azaz a lélektől, amikor az elhagyja a földi testet?”*¹ Evodius voltaképpen azt kérdezte, hogy van-e a testből távozó léleknek teste? Lát-szólag naiv és gyermeketeg a kérdés, ám a levélből kiderül, hogy a püspököt valójában – ma így mondanánk – az eszkatológiai antropológia foglalkoztatta: micsoda, kicsoda az ember (qui sumus?) a halált követően, azaz miután megszabadul a lelket nyűgöző földi test terhétől.² Evodiust elborzasztotta az a lehetőség, hogy a lélek valamilyen bódult állapotba (sopor) kerül, olyasmibe, mint alvás közben. Elszomorította az az eshetőség, hogy a lélek semmit nem tudva, semmit nem cselekedve, csupán reményben létezik. Ez számára azt jelentette, hogy a lélek gyakorlatilag megszűnik, vagy léte felfüggesztődik.³ Evodius korának gyermeke volt, aki nem tudott elvonatkoztatni a görögségnek a lélek természetével kapcsolatos

---

¹ Goldbacher, Al. (szerk): *S. Aureli Augustini Hipponiensis Episcopi Epistulae*, pars III. Wien–Lepzig 1911. Ep. 158,5. „Utrum aliquod corpus sit, quod rem corpoream, hoc est ipsius animae substantiam non deserat cum dimiserit hoc terrenum corpus, ne forte de quattuor unum sit aut aereum aut aetherium.”

² Ep. 158,4.

³ Ep. 158,7. „Satis autem me perturbat, si soporem quendam accipit animus ipse, ut talis sit qualis cum dormit in corpore, constitutus quasi sepultus et in spe tantum vivens, ceterum nihil agens, nihil sciens, maxime si somnio nullo pulsetur, quae res vehementer terretet quasi extinctum indicat animum.”

mevlátásaitól. A lélek zavarba ejtő korporalításával ugyanis nem csupán az Újszövetségben, hanem a görög filozófiában, a görög irodalomban, és az ógörög sírfeliratokon is találkozhatunk. Tanulmányunkban feltérképezzük a különféle antik filozófiai iskoláknak, a görög irodalomnak, valamint az ógörög sírszövegeknek a „lélek materialításával” kapcsolatos mevlátásait és elképzeléseit, ezeket összevetjük az újszövetségi elképzelésekkel, majd levonjuk a szükséges következtetéseket.

„A leginkább testtelen dolog”. A lélek materialítása a görög filozófiában

Dale Martin szerint amikor mi, (poszt)modern emberek antik szövegeket olvassunk – beleértve a Szentírást is –, és olyan fogalmakkal találkozunk, mint a *test*, *lélek*, *lelki*, *testi*, azokat óhatatlanul a mi modern kultúránk kontextusában értjük és értelmezzük. Természetesen az antik görögök (és rómaiak) ismerték a test-lélek, anyagi-anyagtalan dualizmusát, ám az, amit a lélek vagy anyag alatt értettek, nagyon is különbözik a mi felfogásunktól. Ez azt jelenti, hogy a mi szókészletünk és fogalmaink nem használhatók a test/lélek ókori fogalmának megértéséhez; ahhoz, hogy megértsük ezeket az ókori fogalmakat, egy csaknem lehetetlen feladatra kellene vállalkoznunk: imaginatív ugrást kellene tennünk egy, a miénktől olyannyira különböző világba.⁴ Martin úgy gondolja – és ebben maximálisan egyetértünk vele –, hogy problematikus az a nézet, miszerint a görög gondolkodásmódot a test és a lélek radikális szétválasztása, az anyag lebecsülése és a lélek halhatatlanságában való hit jellemezte volna.⁵ Arisztotelész *De anima* című művében vázolja néhány korábbi filozófusnak a lélekkel kapcsolatos mevlátásait. Démokritosz szerint a lélek tűz és hó (πῦρ τι καὶ θερμὸν). Leukipposz úgy vélte, hogy a lélek gömbölyű alakú (σφαιροειδῆ), mert az ilyen formák képesek bármin könnyedén átjutni, Püthagorász pedig úgy gondolta, hogy a lélek a levegő részecskéivel (ψυχὴν εἶναι τὰ ἐν τῷ ἀέρι ἰξύσματα) azonos.⁶ Arisztotelész szerint még Platón is úgy képzelte, hogy a lélek vagy legalábbis annak egy része elemekből (ἐκ τῶν στοιχείων) áll.⁷ Arisztotelész végül, összefoglalva a különféle

---

⁴ Martin, Dale: *The Corinthian Body*, Yale University Press, 1999, 3.

⁵ Martin, Dale: *The Corinthian Body*, 7.

⁶ A görög szöveget és angol fordítását lásd: Hett, Walter Stanley: *Aristotle on the Soul*, William Heinemann Ltd., London 1935. *De anima* 1.2.404.a

⁷ Uo. 1.2.404.b26

véleményeket, azt mondja, hogy a filozófusok szerint a léleknek három tulajdonsága van: mozgás, érzékelés, testnélküliség (ὀρίζονται δὴ πάντες τὴν ψυχὴν τρισὶν ὡς εἰπεῖν, κινήσει, αἰσθήσει, τῷ ἀσωμάτῳ).⁸ Arisztotelész maga is úgy vélte, hogy a lélek mozog, és teret (τόπος) tölt be.⁹ Azt mondhatjuk tehát, hogy Arisztotelész és az általa idézett gondolkodók szerint, noha a lélek nem *test* (ahogy a levegő vagy a tűz sem *testi* dolgok), az sem állítható róla, hogy *anyagtalan* valami lenne (miként a levegő vagy a tűz is *anyagi* természetű dolgok). A lélek, noha minden elem közül a legfinomabb, vagy a leginkább testtelen dolog, mégis anyagi természetű (σῶμα τὸ λεπτομερέστατον ἢ τὸ ἀσωματώτατον τῶν ἄλλων),¹⁰ a természet világához tartozik (φύσις),¹¹ vizsgálható, és teret tölt be. Nem testi (corporeal), de anyagi természetű (material).¹²

Az epikureisták felfogásában minden, ami mozog és mozgat, testi (corporeal) természetű. Lucretius azt írja, hogy a lélektől jön a lökés, kihat a testre, s az lassan mozdulni kezd.¹³ Az anyagnak nem a lélek az ellentéte, hanem az üresség, a semmi. Martin szerint az epikureizmus *test*fogalma közel áll az *anyag* modern felfogásához, de nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az epikureista filozófia szerint *test*nek számítanak olyan elemek is, mint a tűz vagy levegő, amelyeket Arisztotelész és más filozófusok jóllehet anyagi természetűnek, ám testtelennek neveztek.¹⁴

A sztoikusok szerint az ember test, lélek és vezérlő értelem. Az emberi lénynek van szilárd és légszerű része. A lélek éltető lehelet, mely nem állandó, hanem pillanatonként kilökött és újra beszívott pára. Az emberben levő lélek egy rész a világlélekből. Ami az emberben földszerű, azt a földtől kapta, ami nedves, azt más őanyagból, ami pára, azt ismét más forrásból, ami meleg és tűzszerű, annak is megvan a maga eredete. A lelket a levegőég fogadja be a halált követően. Ezek a levegőégbe átszellemült lelkek egy ideig együtt maradnak, azután a testekhez

---

⁸ Uo. 1.2.405.b

⁹ Uo. 1.3.406.a

¹⁰ Uo. 1.5.409.b20

¹¹ Uo. 1.1.402.a

¹² Vö. Martin, Dale: *The Corinthian Body*, 7–8.

¹³ Lucretius Carus, Titus: *A dolgok természetéről*. (Ford. Kiss Géza). Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest 1957, 890–891.

¹⁴ Martin, Dale: *The Corinthian Body*, 9.

hasonlóan ugyancsak változnak, szétszóródnak, ellobognak, felszívódnak.¹⁵ A lélek sztoikus felfogásban is a természet (natura, φύσις) része, és a testhez hasonlóan anyagi természetű, noha anyaga természetesen különbözik a test anyagától. A test szilárd, a lélek finomabb, légiesebb anyag.¹⁶

Csupán Platónnál találunk éles dichotómiát test és lélek között. Nála a lélek isteni, halhatatlan, bölcs, az önmagához hasonló halhatatlanhoz tartozik, és oda távozik.¹⁷ Semmi köze nincs a testhez, melyet a bölcs – mint a lélek megzavaróját – a legnagyobb mértékben lebecsül.¹⁸ Igaz, a lelkek át is itatódhatnak, el is telhetnek a testtel olyannyira, hogy nehezek és földiesek lesznek. Ezek azok a lelkek, melyek árnyak formájában a sírok körül keringenek, vagy újra meg kell testesülniük.¹⁹ Ám Platónnál ilyen „anyagias” lélek csak a saját isteni természetét fel nem ismerő, tévúton járó lélek lehet. Az ilyen lélek testi jegyeket hordoz; mintha arca vagy szeme lenne: meglátszik rajta a bujáság.²⁰ Platón felfogásában – miként Martin találóan megfogalmazza – a lélek tökéletesen ellentétes a testtel, és nem egyszerűen csak finomabb test, légiesebb anyag, mint a sztoikusoknál vagy másoknál.²¹

„Élete csöpp sem az árnyak.”

A lélek materialitása a görög irodalomban

Olvasva az Iliász 23. részének híres álomjelenetét,²² melyben Patroklosz lelke megjelenik Akhilleusznak, ugyancsak arra kell gondolnunk, hogy a lélek ugyan testtelen, hiszen a test a sírban fekszik, de semmi esetre sem anyagtalan. Patroklosz éppen olyan, mint életében volt. Ugyanolyan a szeme, a hangja, még a ruhája is. De

---

¹⁵ Marcus Aurelius: *Elmélkedések*. (Ford. Huszti József), Kriterion, Bukarest 1983 (Téka sorozat), II, 2, 3; VI, 28; X, 7. Vö. Ledán M. István: *A halál mint álom. Az újszövetségi álomeszkatológia a görög sírfeliratok tükrében*, PhD értekezés, Debrecen, 2020, 42.

¹⁶ Vö. Martin, Dale: *The Corinthian Body*, 10.

¹⁷ Platón: *Összes művei*. I. kötet, Európa, Budapest 1984, Phaidón (ford. Kerényi Grácia), XXIX.

¹⁸ Phaidón, X.

¹⁹ Phaidón, XXX. XXXIII.

²⁰ Platón: *Összes művei*. Platón I. kötet, Gorgiász. (Ford. Péterfy Jenő). 524c–525a. Idézi Leh-tipuu, Outi: *The Afterlife Imagery in Luke's Story of the Rich Man and Lazarus*. Brill, Leiden–Boston 2007, 227.

²¹ Martin, Dale: *The Corinthian Body*, 11.

²² *Iliász* 23, 72–126. Lásd Homérosz: *Iliász*. (Ford. Devecseri Gábor), Európa, Budapest 2012.

átölelni, megérinteni nem lehet. Mihelyst Akhilleusz megpróbálja, a lélek füstként száll tova. Egyébként ez a jelenet azt is jelzi, hogy Akhilleusz álma nem közönséges álom, hiszen az álomban minden nehézség nélkül meg lehet ölelni és meg lehet érinteni az álombeli szereplőket, akkor is, ha azok halottak. Itt az álom valójában egy olyan közeg, melyben lehetővé válik az egyébként lehetetlen találkozás a halott Patroklosz és Akhilleusz között. Akhilleusz felébredve ijedten döbben rá arra a tényre, hogy a Hadészban vannak lelkek, és vannak árnyképek vagy képmások. Bremmer megkockáztatja, hogy a ψυχή a halott identitását jelenti, az εἶδωλον pedig a megjelenését: a halott úgy néz ki, mint életében. Beszél és mozog, akárcsak az élők, ám mozgása mégis más: röpköd, száll és kígyóként sziszeg. Az εἶδωλον egyébként sohasem használatos – legalábbis Homérosznál – az élőkre, hanem kizárólag csak a holtakra.²³ Valójában Patroklosz ψυχή-je sem ugyanolyan, mint életében. Ez már a *szabad* lélek, a testen kívüli, melynek nincsenek érzelmei, pszichológiai attribútumai. Ez a lélek van jelen az álmokban, az élet krízishelyzeteiben, az ájulás során, és ez a lélek létezik tovább a Hadészban. A *testhez kötött* lélek csak élő emberben lehet, ez teszi tulajdonképpen az embert érző, tudatos lénné.²⁴ Ezért mondja Akhilleusz Patroklosz szabad, testétől elszakadt lelkéről, hogy az nem él:

„Ó, jaj, hát csakugyan van Hadész háza ölében
lélek is, árnykép is, hanem élete csöpp sem az árnyak:
mert szegény Patroklosz lelke került közelembe
és itt állt az egész éjjel nyöszörögve, jajongva.
Mindent elrendelt: s csoda! Mint maga, éppen olyan volt.”²⁵

Akhilleuszt zavarba ejti (θέσσελον αὐτῶ) az élő és a halott Patroklosz közötti hasonlóság. Ám a különbségek legalább annyira zavarba ejtőek. A lélek beszél, (ha másként is) mozog, látszik, teret tölt ki, ruhája van, azaz ha testtelen is, van valamilyen materialitása, ám mégis hiányzik belőle az élőkre jellemző vitalitás. Azt mondhatjuk, hogy a homéroszi halott lelke egyszerre kevesebb az élőnél, valójában nem él, árnya csupán önmagának, és ugyanakkor több is, hiszen képes előre látni a jövőt: Patroklosz közli barátjával, hogy hamarosan a Hadészban fognak találkozni. Ugyanilyen életteleneknek látja Odüsszeusz alvilági útja során

---

²³Bremmer, Jan: *The Early Greek Concept of the Soul*. Princeton University Press, New Jersey 1983, 76–79. Idézi Lehtipuu, Outi: *The Afterlife Imagery*, 225.

²⁴Bremmer, Jan: *The Early Greek Concept of the Soul*, 11–15.

²⁵*Iliász* 23, 121–126.

a hadészbeli lelkeket. Többször is megpróbálja átölelni édesanyját, de ő árnyéként suhant ki a karjai közül:

„...s én szívemben fontolgtatva akartam
elhunyt édesanyám lelkét a karommal ölelni.
Háromszor nekiindultam, vágyódva erősen,
Háromszor surrant ki kezemből, mintha csak árnyék,
s álom volna.”²⁶

Fel sem ismeri fiát, beszélni sem tud, amíg nem iszik a felajánlott vérből, és ezáltal nem tesz szert legalább részleges életerőre. A lélek azonban továbbra is álmoképszerű, megfoghatatlan marad, de ez a ködképszerűség nem anyagtalanságot jelent, hanem inkább a tömörség hiányát. Odüsszeusz anyja ezt így fogalmazza meg:

„mert az inak nem tartják össze a húst meg a csontot...
s lelkük, akárcsak az álmokép, repül erre meg arra.”²⁷

Ám ezek a vitalitást nélkülöző lelkek – miként ezt az Iliászban is láttuk – képesek azt is látni, amit az élők nem láthatnak. Odüsszeusz anyja például beszél fiának az otthoni állapotokról. Teiresziász, a jós pedig megőrizve látnoki képességeit tanácsokat ad a hazautazással kapcsolatban.²⁸ Még mindig az Odüsszeiánál maradván, a lelkek erős korporális tulajdonságaival találkozunk az Odüsszeia 24. fejezetében is, ahol a Hermész által kísért lelkek összefogódnak, majd beszélgetésbe elegyednek a többi lélekkel. Ezt a korporális jelleget fokozza a Hadész részletes földrajzi leírása (Okeanosz sodra, Fehér Szikla, aszphodélosz-mezők), valamint az erős érzéki benyomást keltő „nyirkos utak” említése is.²⁹ A testtelen lélek testi jegyeket hordoz más homéroszi szövegekben is. Az alvilágban is meglátszanak rajtuk a csatában szerzett sebek. Hektórnak – talán ezért is hurcolja meg harckocsija után kötve Akhilleusz – viselnie kell a testén ejtett sebeket.³⁰

---

²⁶ *Odüsszeia* 11, 204–208. Lásd Homérosz: *Odüsszeia*. (ford. Devecseri Gábor), Európa, Budapest 2010.

²⁷ *Odüsszeia* 11, 219–222.

²⁸ *Odüsszeia* 11, 180–195; 100–137

²⁹ *Odüsszeia* 24, 1–22. Vö. Johnston, Sarah Iles: *Restless Dead*. University of California Press, London 2013 (chapter 1, Elpenor and Others). Johnston sok más értékes példát is hoz a görög irodalomból. Többek között a homéroszi himnuszokból, Hésziodosztól, Pindarosztól idéz.

³⁰ *Iliász* 22, 456–467. Lásd Lehtipuu, Outi: *The Afterlife Imagery*, 225–226.

Plutarkhosz *Miért késik az isteni bosszú?* (De sera numinis vindicta) című írásában Thespesius felismeri az alvilágban szenvedő apját, valamint rokonságát. Apjának lábai, karjai vannak, fia felé nyújtja, karjai pedig tele vannak sebekkel és sebhe-lyekkel.³¹ Plutarkhosz azt is elmondja, hogy miért van ez így. Azért tudniillik, hogy azok, akiket életükben nem ért utol az isteni bosszúállás, azok még nagyobb büntetésben részesüljenek az alvilágban, illetve hogy a halottak láthassák elődeik, rokonaik bűnhődését.³² Persze ezek a felismerhető, testi jegyeket viselő, teret kitöltő, egyszóval valamilyen anyagiságban létező lelkek különböznek is az élő testektől: nem vetnek árnyékot, és nem tudnak pislogni.³³ Annak függvényében, hogy milyen életet éltek, meg is változik valamelyest túlvilági kinézetük: vannak olyanok, akik fénylenek, mint a telihold, mások viszont sebeket, fekete tetoválásokat viselnek.³⁴ Végül két Lukianosz-szövegrészt említünk még, mindkettő parodizálva beszél a holtak lelkeinek anyagszerűségéről. Az *Igaz történelem* című műben az élők meglátogatják a boldogok szigetét, ahol azt tapasztalják, hogy a lelkeknek finom bíborszínű pókhálósövet-szerű ruhájuk van. Testük nincs, hústalanok és megfoghatatlanok, ám testetlen létük ellenére sem folynak szét. Mozognak, gondolkodnak, beszélnek, mintha csak valamilyen látszólagos testbe burkolódnának. Ha nem érne hozzájuk az ember, fel se tűnne neki, hogy nem is test az, amit lát.³⁵ A jóval szatirikusabb hangvételű *Holtak párbeszédei* című írás egyik dialógusdarabjában Menipposz „felvilágosítja” Tantaloszt, hogy nem kellene szomszárától gyötrődnie, hiszen már halott, és a teste el van temetve. Tantalosz azt válaszolja, hogy éppen ez a büntetése: úgy kell szomszárnia a lelkének, mintha teste lenne.³⁶ Ugyancsak ennek a műnek egy másik dialógusdarabjában Hermész előtt a lelkeknek meztelenre kell vetkőzniük. Egy hatalmas termetű atlétának, aki már levetkőzött, Hermész azt mondja, hogy túlságosan is súlyos, valódi hústorony, majd így folytatja: *ha csak a fél lábad teszed*

---

³¹ Plutarch: *Moralia*. vol. VII (trans. Phillip H. de Lacy, Benedict Einarson), Harvard University Press Cambridge, Massachusetts 1959. Sera 564a., 566e., 567d. Idézi Lehtipuu, Outi: *The Afterlife Imagery*, 228.

³² Uo. Sera 565b.

³³ Uo. Sera 564c-d.

³⁴ Uo. Sera 564d-e.

³⁵ Lukianosz: *Összes művei*. I. kötet, Magyar Helikon, Budapest 1974. A boldogok szigete, 12 (ford. Révay József). Idézi Lehtipuu, Outi: *The Afterlife Imagery*, 225.

³⁶ Lukianosz: i. m., *Halottak párbeszédei*. (ford. Jánosy István) 17. Idézi Lehtipuu, Outi: *The Afterlife Imagery*, 226.

rá, már attól is elsüllyed a csónak. Az atlétának végül a koszorúit és a kitüntetéseit is el kell dobnia.³⁷ Lukianosz szövegei – minthogy paródiákról, szatirikus írásokról van szó – természetesen nem a szerző saját elképzeléseiről tanúskodnak, ámde (talán fölösleges is megjegyeznünk, hogy) parodizálni, kigúnyolni csak olyasmit lehet, és olyasmit érdemes, amit viszonylag széles néprétegek komolyan vesznek, és ami-
ben komolyan hisznek.

„Hideg fövényen bolyongsz”.

A lélek materialitása az ógörög sírfeliratokon

A következőkben jó néhány olyan sírfeliratot mutatunk be, melyeknek különféle utalásai a lélek valamilyen anyagiságát implikálják. Az alábbi sírfeliratban a fiatalon elhalálozott feleség arról beszél, hogy nem ivott a Léthé vizéből avégett, hogy a Hadészban vigasza lehessen a férj. A vigasz talán az, hogy egyformán gyászos a sorsuk: a feleség szomorú, álomszerű életet él a Hadészban, a férj a megövegült hitvesi ágyon szomorkodik. Valószínűleg azért sem ivott a feleség a Léthé vizéből, hogy majd ő és a férje felismerhessék egymást.³⁸

„Nem ittam a hadészbeli Léthé végső vizéből,
hogy vigaszul enyém lehess a holtak között is,
Theiosz, te sokkal szerencsétlenebb sorsú – hiszen elraborták
tőled erényes házasságunkat – könnyed hullatod az özvegyé tett ágyon.”³⁹

Egy másik sírszöveg arról tanúskodik, hogy mi történik a halott lelkével, ha iszik a Léthé vizéből. A lélek nem érzékeli a hozzátartozók gyászát, szomorúságát, elszakad tőlük, mintegy süket lesz a hátramaradottak minden megnyilvánulására. Érzi viszont a tanácstalanságot. Érzi lába alatt a hideg fövenyt, hallja az ijesztő hangokat. Mi, olvasók pedig érzékeljük, hogy mennyire elveszett, kétségbeesett és bizonytalan a lélek ebben a neki még ismeretlen világban. Miután ivott a Léthé vizéből, csupán az élők hangját nem hallja, és csupán az élők világa válik számára hozzáférhetetlenné.

---

³⁷ Lukianosz: i. m., *Halottak párbeszédei*, 10, 5.

³⁸ A görög szövegeket terjedelmi okokból nem közöljük. A jelzett helyeken megtalálhatók.

³⁹ Knidosz, Kis-Ázsia, Kr. e. 1. sz. Kaibel, Georg: *Epigrammata Graeca ex lapidibus collecta*, Hildesheim 1965. (A továbbiakban: EG. EG, nr. 204.)

„Te pedig most hideg fövényen bolyongsz,
míg zúg a Koküosz, és nem költ fel
a drága hang szünni nem akaró rívása, midőn anyád
miként a madár, szólongat – te, mint kő, semmit sem hallasz.
Körülötted Okeanosz sötét hajjai hömpölyögnek, iszonyúan zúgnak
a föld alatt lakók lelkei, ám hozzád sem szüleid, sem férjed jajszava
nem jut el, mivel ittál a Léthé gyűlölt vizéből.”⁴⁰

Két feliratban is megtaláljuk azt a hiedelmet, hogy a földi életben családi kötelékekben élők az alvilágban is egymás közelében lehetnek. Anya és gyermeke a legmeghittebb testi közelségben vannak egymással. A gyermek az anyja ölében van, és ez nem csupán annyit jelent, hogy a sírban a gyermeket az anyjára helyezték. Az anya kebelét ugyanaz a *κόλπος* szó fejezi ki, mint a gazdag és Lázár példázatában az Ábrahám kebelét. A másodikként idézett sírfelirat pedig meghatóan szép példája annak, hogy a halottaknak is vannak érzelmeik, ha úgy tetszik, pszichológiai attribútumaik: képesek az együttérzésre, a szánalomra, és igénylik is ezeket az érzelmeket. Tudnak könnyezni egymás sorsán. Emlékeznek földi életükre, és saját, egyéni, elmesélhető élettörténetük, sorsuk nem törlődik el a Hadészban sem.

„Theionoém sorsát siratom, de a gyermekünk felőli
remény könnyebbé tette bánatom.
Most azonban az irigy sors megfosztott gyermekemtől is.
Jaj, gyermekem – mindenem, amim csak maradt! – te is becsaptál!
Perszephóné, halld meg a gyászoló apát,
tedd a gyermeket az eltávozott anya keblére.”⁴¹

„Aretémiász, midőn a csónakból a holtak földjére,
a Koküosz partjára lépsz,
ifjú karodban hozod nemrég meghalt magzatod.

---

⁴⁰ Kherszonészosz, Krím félsziget, 1–2. sz. Peek, Werner: *Griechische Grabgedichte*. Akademie Verlag, Berlin 1960, nr. 390. A továbbiakban GG. Lásd még Peek, Werner: *Griechische Versinschriften*. Ares Publ., Chicago 1988, nr. 1618. (A továbbiakban GV.)

⁴¹ Bianor görög költő verse, Kr. u. 1. sz. Peres Imre: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*. WUNT 157, Mohr Siebeck, Tübingen 2003, 45. Lásd még Beckby, Hermann (szerk.): *Anthologia Graeca*, I–XVI, München 1957–1958, VII, nr. 387. (A továbbiakban: AG.)

Szánakoznak rajtad a Hadészban az ifjú dór nők
és halálodról faggatnak. Arcod könnyek lepik el
miközben elmondod nekik a szomorú hírt:

„Ikrekkel vajúdtam, kedveseim! Az egyiket férjemnek,
Euphrónnak hagytam, a másikat elhoztam ide, a holtak közé.”⁴²

Ha óvatosan is, egy elégikus szépségű 4. századi sírszöveg is felveti annak a lehetőségét, hogy a holtak lelkei képesek érzelmekre. Lehet bennük értelem vagy tudatosság. Képesek lehetnek arra, hogy vigasztalják egymást, ami persze azt is jelenti, hogy egy olyan világban vannak, ahol erre szükség is van. A vigasztalás feltételezi a beszédkészség, következésképpen valamiféle hangképző orgánum meglétét. A sírszöveget egy olyan nagypapa íratta a síremlékre, aki fiával együtt unokáját is eltemette.

„Nem én vagyok az egyetlen ember, aki fiát unokájával együtt
temette el. Közös emberi sors ez, Theodoroszom!

Nem egyforma az édes élet hossza. Nem ér el mindig a hatalmas
Moirák vissza nem tekerhető fonala az öregkorig.

Ha akad valaki a holtak között, a sötét Hadészban, akiben érzés van:
vigasztalja a kedves gyermekeket, és várjon ránk mindig.”⁴³

Egy 1. századi kis-ázsiai feliratban a lélekre váró érzéki örömök, a látványok (hajnali pír, világosság, ragyogás), az ízek (nektár, ambrózia, lakoma), valamint a testi kontaktus (Hermész kézen fogva vezeti a lelket) és az istenek kedves mosolya ugyancsak a lélek valamilyen anyagszerűségére utal.

„A lélek a szívből a hajnali világossághoz hasonló étherbe szökken, [...] Égi hajlékokban a hajnali pír fényét szemlélem.

Zeusz és a halhatatlan istenek nagy becsben részesítenek –

Hermész szavára (közbenjárására!), aki kézen fogva az égbe vezetett –, és
mindjárt

azt a nagy méltóságot adták nekem, hogy a boldogokkal
a ragyogó égbe lakhassak, arany trónusokon, mint barátjuk
ülhessek. Ambróziás asztalok mellett, lakoma közben, az istenek

---

⁴² Antipater görög költő verse. Kr. u. 2. sz. Peres Imre: i. m., 49. AG VII, nr. 464.

⁴³ Kappadókia, 4. sz. A fordítás Merkelbach fordításának felhasználásával készült. Lásd Merkelbach, Reinhold – Stauber, Josef (szerk): *Steinepigramme aus dem Griechische Osten*. 1–6. München 2002, 3, nr. 13/05/04. Peres Imre: i. m. 47.

kedvesen néznek rám. És mosoly fénylik a halhatatlanok arcán
midőn nektárral áldozom nekik.”⁴⁴

A következő feliratban a lélek örökös tavaszban az elíziumi réten, virágok között sétál. Miután megszabadult a földi kínzó vagy lealacsonyító vágyaktól (éhség, szomjúság, vagyon) egyúttal felszabadult a valódi gyönyörök élvezetére is.

„Nem haltál meg Próté, csak átmentél egy jobb helyre,
Nagy örömben a boldogok szigetét lakod.

Ott az elíziumi réten boldogan szökelsz

gyöngé virágok között, minden nyomorúságtól távol.

Nem szomorít téged már tél, hőség, betegség nem háborgat,

nem bánt éhség, és szomjúság, – az emberi lét sem

kívánatos már néked. Élész hát a tökéletesen tiszta

ragyogásban, közel az Olümposzhoz valóban.”⁴⁵

Végül egy olyan sírszöveget idézünk, mely szintén úgy beszél a fáradságos földi életterhektől való megszabadulásról, hogy egyúttal állítja a felszabadulást az örömteli szabadidős tevékenységre az Olümposz égi terében. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a görög, és főleg a római kultúrában óriási megbecsülésnek örvendett a szabadidő.⁴⁶ Amiben esetleg a földi élet során – társadalmi helyzetéből adódóan – nem lehetett része az embernek, abban része lehet az Olümposz világában. Az Olümposzra – akárcsak egy korábban idézett feliratban – Hermész kézen fogva viszi a lelket.

„Nem Léthé álma – melyből nincs ébredés – altatott el, Hermaiosz,

nem a sír rejt, vagy a sors sötét laka,

de kézen fogva, szép lábú Hermész az Olümposzra vitt,

az emberek fáradságos életétől megszabadított.

Te most az istenek kegyéből a fiúk

segítője vagy a hatalmas küzdőtéren.”⁴⁷

---

⁴⁴ Szmirma, Kis-Ázsia, 1. sz. EG, nr. 312 = GG, nr. 391 = CIG II, nr. 3398 = GV, nr. 1765.

⁴⁵ Róma, 3. sz. GG, nr. 399 = GV, nr. 1830. Idézi Peres Imre: i. m. 78.

⁴⁶ Brown, Peter: *The Ransom of the Soul. Afterlife and Wealth in Early Western Christianity*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 2015, 24.

⁴⁷ Milétosz, Kis-Ázsia, 2. sz. GG, nr. 343 = GV, nr. 1829. A hiányos első sor másként is helyreállítható: οὐλῆθης, Ἑρμαίε, ποτὸν πίεσ. Lásd McCabe, Donald: *Miletos Inscriptions. Texts and List*. Princeton 1984, nr. 462.

A fenti sírszövegekben fele-fele arányban jelennek meg pozitív és negatív túlvilági képzetek. Azokban a sírfeliratokban, melyeknek túlvilágképe negatív, a csupán lelki létezés regresszió a földi élethez képest még akkor is, ha a Hadészban is van lehetőség emberi érzések megélésére. Ha a léleknek van is alakiséga, valamilyen anyagiséga, ez az alakóság álomszerű, megfoghatatlan, mindenképpen kevesebb, mint a korábbi földi. A halál egyértelműen gonosz és fájdalmas dolog. Azokban a sírfeliratokban viszont, melyek valamilyen pozitív túlvilági helyszínről (Olümposz, elíziumi mezők) beszélnek, a tisztán csak lelki létezés több a földi életnél. Halál valójában nincs is (nem haltál meg, Próté – élsz). A lélek ott van, ahol lennie kell, és ahol lennie jó: egy olyan szférában, ahol a földi élethez képest sokkal intenzívebb boldogságban lehet része. Nincs azonban különbség a negatív és pozitív eszkatológiájú sírszövegek között abban, hogy a lélek, függetlenül az epigrammákban megjelenő túlvilágképtől, erősen korporális jellemvonásokat hordoz.

„Ujja hegyét mártsa vízbe.”

A lélek materialitása az Újszövetségben

Az Újszövetségben ugyancsak találkozunk olyan leírásokkal, amelyek a lelkek valamiféle anyagiségát sugallják. A Jelenések könyvében János olyan lelkeket ($\psi\upsilon\chi\acute{\alpha}\varsigma$) lát, akik egy jól körülhatárolt mennyei térben, az oltár alatt vannak. Ezek a lelkek láthatóak, kiáltanak, érzelmeik vannak: méltatlankodnak a késlekedő isteni igazságszolgáltatás miatt. Ruhát viselnek, amely helyett aztán fehér ruhát kapnak (Jel 6,9–11). Még erőteljesebben jelenik meg a léleknek ez a különös korporalitása a gazdag és Lázár példázatában (Lk 16,19–31), amelyet alaposabban is megvizsgálunk. A példázat természetesen nem túlvilági élménybeszámoló, még kevésbé afféle „*túlvilági bédekker*.” Nyilvánvaló – miként Donald Guthrie fogalmaz – hogy a példázat semmi esetre sem doktrinális eligazítás eszkatológiai kérdésekben, ám mivel számol a halál utáni élet valóságával, az erre utaló adatok semmiképpen nem tekinthetők valamilyen mellékes, mitológiai díszítőelemeknek.⁴⁸

Természetesen a példázat túlvilági létmóddal kapcsolatos gondolatait nem szabad szó szerint vennünk, ám néhány határozott elképzelés mégiscsak megszólal benne a túlvilági létmóddal kapcsolatban. Noha mindkettő, Lázár és a gazdag

---

⁴⁸ Guthrie, Donald: *New Testament Theology*. Inter-Varsity Press, Leicester 1981, 820.

is testtelenek (a gazdaggal kapcsolatban kifejezetten szó is van arról, hogy eltemették, Lk 16,22b), túlvilági megjelenésük erős korporális jegyeket hordoz. A gazdag felismeri Lázárt, és Lázár a gazdagot (Lk 16,23), ami azt jelenti, hogy a léleknek arca van, illetve rá lehet ismerni a hangjára. Feltételezve van, hogy képesek mozogni, mivel a gazdag arra kéri Ábrahámot, hogy küldje át hozzá Lázárt (Lk 16,24), majd pedig azt, hogy küldje el még életben levő testvéreihez (Lk 16,27). A túlvilági szférákban átlátható, bejárható vagy át nem járható terek vannak (Lk 16,26). Szó van érzelmekről: gyötrődésről, fájdalomról, örömről (Lk 16,24–25). Ujjakról, nyelvről, szemekről, kebelről, továbbá szomjúságról, vigasztalásról (azaz feltehetően gazdag mennyei lakomáról) olvasunk.

A léleknek ez a testisége, korporalitása pedig egészen zavarba ejtő, amely vagy dogmatikai spekulációkra késztet, vagy arra a kényszeredett megállapításra, hogy a léleknek eme korporális megjelenítésében csupán irodalmi fogást lássunk. Nem értünk egyet Lehtipuuval, aki úgy gondolja, hogy ez a túlvilági testszerű létmód Lukácsnál egyszerűen csak arra szolgál, hogy ezáltal minél érzékletesebben lehessen kifejtteni a példázat két központi témáját, a földi sors túlvilági visszájára fordulását, illetve a túlvilági üzenet küldésének szükségtelenségét és fölöslegességét.⁴⁹ Úgy véljük, hogy a léleknek ezt a – mai olvasatban – zavarba ejtő korporalitását kellőképpen megmagyarázza az a vallási-kulturális miliő, mely Lukács gondolkodására is hatással volt. Láttuk, hogy mind a görög filozófiai gondolkodásban, mind a görög irodalomban, illetve a görög sírfeliratokon egészen természetes az az elképzelés, hogy noha a lélek testtelen, semmiképpen sem nélkülöz valamiféle materialitást: eszik és iszik, mozog, beszél, érzései és érzetei vannak. Akár még azt is megkockáztathatjuk, hogy Lukács egyszerre gondolkodik görögként és zsidóként, hiszen ő egy olyan ember, aki a hellenizmus világából érkezett, ám kereszténnyé létele után szükségképpen bekapcsolódott a zsidó vallási kultúrába is. Minthogy az angyalok Lázárt, vagyis a teljes embert vitték Ábrahám kebelére, arra is gondolhatunk – Peres Imre nyomán –, hogy itt Lukács zsidóként gondolkodik. Zsidó monisztikus antropológiai szemléletre vall az, hogy a halottak teljes és önálló személyisége, antropológiai teljessége a halál után is megmarad.⁵⁰ Bárhogy is legyen, tény az, hogy mind a gazdag, mind Lázár – lelkük vagy antropológiai teljességük – erőteljesen materiális jellemvonásokkal rendelkezik. Meg kell jegyeznünk továbbá, hogy a példázatban nem érzékelünk az elbeszélő Lukács részéről semmiféle, sem ironikus,

---

⁴⁹ Lehtipuu, Outi: *The Afterlife Imagery*, 230.

⁵⁰ Peres Imre: *Griechische Grabinschriften*, 188–189.

sem kritikus távolságtartást, mintha az elbeszélő nem értene egyet a példázat „anyagával”, és azt csupán mélyebb mondanivalója hordozójának tekintené.

Lukács osztozni látszik abban a hellenista szemléletben, hogy a lelkek testtelenek ugyan, de nem immateriálisak is egyben, vagy abban a zsidó szemléletmódban, miszerint az ember antropológiai teljessége a halálban is megmarad. A két szemlélet egyébként egyáltalán nincs olyan messze egymástól, miként azt első pillantásra gondolnánk. Arra nézve, hogy mennyire általános volt a görögségben az az elképzelés, hogy a lélek is valamilyen anyag – *valami*, aminek érzékszervei, mozgása, térbeli helye van – végül még egy érdekes egyháztörténeti példát idézünk. Origenész, akiről tudjuk, hogy semmilyen szarkikus feltámadást nem tudott elképzelni, azaz képtelenségnek tartotta a földi testnek bármiféle megújítását, a páli *külső és belső ember* (ὁ ἔξω ἡμῶν, ὁ ἔσω ἡμῶν ἄνθρωπος, 2Kor 4,16) fogalompárost úgy értelmezte, hogy az emberi lény voltaképpen két emberi lényből, egy belsőből és egy külsőből áll. A belső embernek nem testiek a részei, de ugyanaz a nevük, mint a külső ember (test)részeinek. A testtelen belső embernek is van füle és orra a hallásra, illetve a szaglásra. Képes ízlelésre és tapintásra. Van keze, lába, feje, csontjai és szíve. Ezért – mondja Origenész – nem kell azt hinnünk, hogy a lélek a vérrel a sírban marad, mert a lélek vére, melynek ugyanaz a neve, mint a testinek, éppúgy része a belső embernek, mint a testnek a testrészek.⁵¹ A testtelen léleknek vagy a belső embernek tehát a földi testben létező emberhez hasonló antropológiai tulajdonságai vannak, talán ezért is volt Pál képtelen eldönteni, hogy mennyei elragadtatása, melynek során el nem mondható beszédek hallott, testben vagy testen kívül, lélekben történt (2Kor 12,3–4).

Összefoglalás. Következtetések. Zárógondolatok

Tanulmányunk címében a *lélek materialitása* szókapcsolatot óvatosan idézőjelbe tettük. Ám mostanra meggyőződhattünk afelől, hogy ez az idézőjel távolról sem indokolt. A lelket ugyan mind a görög filozófiai gondolkodás, mind a görög irodalmi szövegek, illetve az ógörög sírfeliratok testtelennek képzelik el (hiszen a test a sírban van), ám semmiképpen sem immateriálisnak. Az antik görög gondolkodók szerint a lélek mozog, érzékel, elemekből áll, teret tölt be. A görög

---

⁵¹ Daily, J. Robert (trans.): *Treatise on the Passover and Dialogue with Heraclides and his Fellow Bishops on the Father, the Son and the Soul*, Paulist Press, New Jersey 1992. 11., 16–24. Idézi Lehtipuu, Outi: *Ressurrection – with or without the Flesh*. Oxford University Press 2015, 154.

filozófiai gondolkodásban csupán Platónnál találkoztunk azzal a gondolattal, hogy kizárólag a saját természetét fel nem ismerő, tévúton járó lélek lehet „anyagisággal” megterhelve. A görög irodalmi szövegek tanúsága szerint, noha a lélek zavarba ejtően a testhez hasonlóan viselkedik – eszik, iszik, megjelenése, ruhája, emlékei, megkülönböztető jegyei vannak –, mégis más: nincs tömörsége, konzisztenciája. Bár a szemlélő adott esetben nem tud különbséget tenni az élők és a holtak lelkei között, a lelkek megfoghatatlanok, nem vetnek árnyékot, anyagiságuk a füstöz hasonló. Az ógörög sírfeliratok szemléletében a lélek ugyancsak materiális természetű: lát, hall, beszél, érzékel. Igénye van olyan emberi érzelmekre, mint az együttérzés és a vigasztalás. Mi több, arra is, hogy testi közelségben vagy testi kontaktusban legyen azokkal, akikkel földi életében is meghitt, családi viszonyban élt. Ám míg a negatív eszkatológiájú sírszövegekben a csupán lelki létezés regresszió a földi élethez képest, addig a pozitív képzeteket megszólaltató sírfeliratokon a csupán lelki létezés – mivel az istenekkel való lakomázást jelent, vagy sétát az elíziumi mezőkön örök tavaszban, olümposzi szinekúrárt vagy méltóságba emelést – több és magasabb rendű a földi életnél. A léleknek ugyanezzel a meghökkentő materialitásával találkozunk az Újszövetség egynémely leírásában is. Közelebből a gazdag és Lázár példázatát vizsgáltuk meg, melyben a lélek úgy viselkedik, mintha teste lenne: szeme, ujjja, nyelve van, mozog (vagy mozoghat), illetve testi érzetei vannak. Mindez természetesen tekinthető pusztán nyelvi jelenségnek is. Ahogyan Istenről nem beszélhetünk másként, mint antropomorfizmusokkal, úgy a lélekről sem tudunk másként beszélni, mint testi attribútumokkal. Ám véleményünk szerint itt többről van szó, mint pusztán nyelvi kérdésről.

A lélek eme zavarba ejtő korporalitásának háttérében az az antik szemléletmód áll, miszerint a lélek is anyagi természetű. A leginkább testtelen, finom anyagból való, ám mégiscsak anyag. Nem test, nem *corpus*, de anyaga, *matériája* van. Ez az egyik fontos dolog, amit szem előtt kell tartanunk. A másik az, hogy a léleknek ez a materialitása nem jelenti azt, hogy az ember rögvest a halál után feltámad. Az a tény, hogy a lélek úgy viselkedik, mintha test volna, nem váltja ki, nem teszi szükségtelessé vagy fölöslegessé a feltámadást. Persze a pozitív eszkatológiájú ógörög sírfeliratok képzete, vagyis a valamilyen anyagiságban elképzelt lélek boldog túlvilági állapota és az az újszövetségi gondolat, miszerint a halál annyit tesz, hogy az ember Ábrahám kebelén vigasztalódik vagy Krisztus közelében, Krisztussal lehet (Fil 1,21.23), nincsenek olyan messze egymástól. Mi több,

kérdésünk lehet, hogy valóban olyan nagy különbség van-e a valamilyen materialításban elképzelt lélek túlvilági boldogsága és a feltámadás gondolata között? Hiszen mind a hellenizmusban, mind Pál gondolkodásában a lényeges elem nem a test és a lélek, illetve az érzéki és a lelki test kompozíciója, alkotóelemei közötti különbség, hanem a kétféle létezés (testi/lelki, valamint az érzéki testben-lét/lelki testben-lét) minőségbeli különbsége.⁵²

A sírszövegekben a szomjúság, éhség, fagy, vagyon, szenvedés és ezeknek hiánya, Pálnál az erőtlenség és dicsőséges test (1Kor 15,42–43) közötti kontraszt látszik lényegesnek. Akkor hát mi a döntő különbség a hellenista és az újszövetségi eszkatológia között? Van-e egyáltalán döntő különbség? Azt kell mondanunk, hogy az Újszövetségben a hellenista eszkatológiához képest a többletet valójában az jelenti, hogy az újszövetségi eszkatológia – hasonlóan némely intertestamentális irat elképzeléséhez – folyamatban, a *már igen* és a *még nem* feszültségében van elképzelve: a még nem teljestről, a kevésbé dicsőségestől a teljesség, a dicsőséges felé tart. Az újszövetségi eszkatológia, szemben a hellenizmus statikus, „befejezett” eszkatológiájával, mozgalmassá, célirányos, távlatos eszkatológia.⁵³

---

⁵² Guthrie, Donald: *New Testament Theology*, 828.

⁵³ A kérdéstről bővebben lásd Ledán M. István: *A halál mint álom*, 166–167.